

14. Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.
15. Federowski, Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materjały do etnografji słowianskiej zgrupowane w latach 1877–1905. T. IV. – Warszawa, 1935. – 438 s.
16. Данілович, М. А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М. А. Данілович. – Гродна, ГрДУ, 2000. – 267 с.
17. Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Т. В. Валодзіна, Л. М. Салавей. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 482 с.
18. Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. – СПб.: Норинт, 2001. – 176 с.
19. Прокошева, К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров / К. Н. Прокошева. – Пермь : Изд-во ПГПУ, 2002. – 431 с.
20. Skorupka, S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. Tom 1-2. – Wydanie X. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1999.
21. Głowińska, K. Popularny słownik frazeologiczny / Redakcja naukowa prof. Tadeusz Piotrowski. – Warszawa, 2000. – 790 s.

УДК 811.161.2(09)

О. Ю. Зелінська

НАЗВИ УЧНІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У артыкуле на матэрыяле помнікаў пісьменства розных жанраў прааналізаваны назвы вучняў, што атрымлівалі адукацыю ў навучальных установах. Высветлена, што для наймення вучняў ўжываліся аднакарэнныя лексемы славянскага паходжання, утвораў ад дзеяслова *учити* з дапамогай розных фармантаў *ученик і учень*, і субстантываваны дзеепрыметнік *учащийся* і назвы вучняў, матываваны назвамі тагачасных класаў. Да сучаснага перыяду ў літаратурнай мове працягвае выкарыстоўвацца назва *учень*, іншыя лексемы знаходзяцца на перыферыі лексічнай сістэмы.

Здобуття освіти через систему навчальних закладів зумовлює формування спеціальної лексики, що обслуговує педагогічну діяльність. Створення в досліджуваний період широкої мережі навчальних закладів спричиняє необхідність спеціального найменування осіб, які в них навчаються.

На позначення особи, яка здобуває освіту в школі і на яку цілеспрямовано здійснювався педагогічний вплив, в українській мові XVI–XVII ст. функціонувало слово *ученик*. Іменник *ученик* є дериватом успадкованого із праслов'янської мови дієслова *учити*. Динаміку розвитку його семантики в російській мові, починаючи з часу фіксації в писемних джерелах, вивчав О. Д. Васильєв. Аналізуючи контексти з «Повісті временних літ», у яких ужито назву *ученик*, дослідник виявив, що вона вживалася здебільшого як назва апостолів-послідовників Ісуса Христа. Крім того, в пам'ятках церковнослов'янської писемності *учениками* могли іменуватися прихильники ворожої християнству ідеї [1, с. 154].

Побутування слова *ученик* у значенні «послідовник релігійного вчення» засвідчують і різножанрові пам'ятки української мови XVI–XVII ст., наприклад, І. Вишенський називає *учениками* і тих, хто сповідував християнство, і ворогів православ'я: *Реченному от господа, егда послав на проповѣдь учеников по воскресении глаголя ...* І порівняймо інший приклад: *О чистцу латинском, вымышленом мистром диаволом и его учениками, папами римскими (Виш., Извѣщ. краткое, с. 45).*

Отже, в пам'ятках киеворуського періоду і надалі *учеником* називали особу, що переймала знання релігійного змісту від учителя. Таким чином, слова *ученик* та *учитель* перебувають у корелятивних відношеннях, що зумовило ідентичність їх

семантичного розвитку. О. Д. Васильєв зазначав, що в семантико-стилістичній еволюції слова *ученик* спостерігається паралелізм з історією слова *учитель*. Воно пройшло ряд стадій – від первинної належності тільки до сфери конфесійної діяльності через суміщення значень, що стосувалися і релігійної, і світської сфери – до подальшої раціоналізації (не виключаючи і вживання у високих контекстах) [2, с. 23–24].

Українські писемні джерела з кінця XVI ст. документують функціонування слова *ученик* у новому значенні: воно стає спеціальною назвою особи, яка здобуває освіту в навчальному закладі. Виразно засвідчує це пам'ятка педагогічного змісту – статут Львівської братської школи: *Дидаскал или учитель сея школы мает быти благочестив, разумен ... да будут и ученици яко учитель их. Если бы и сам учитель или от ученик нѣкто был творцем речій тих* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, с. 40).

Лексема *ученик* зафіксована у словниках XVII ст. Проте тогочасний рівень лексикографічної обробки не дає змоги чітко визначити, з яким конкретно значенням аналізоване слово зареєстровано. Наприклад, у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького лат. *discipulus* перекладено словом *ученикъ* (*ЛС*, с. 167), відповідно в «Лексиконі славенолатинському» *оученик* перекладено лат. *discipulus* (*ЛК*, с. 525). Лексема *дисципул* «учень» із вказівкою на польське посередництво на шляху запозичення зареєстрована Є. Тимченком (*Тимч.*, с. 720).

Педагогічне значення цієї лексеми кодифікується у першій чверті XVIII ст. «Лексиконом» І. Максимовича, де лат. *studiosus* тлумачиться синонімами *ученикъ*, *школьникъ* (*ЛМ* II, с. 1244). Надалі значення спеціальне стає визначальним у семантичній структурі цього слова, хоча воно у кінці XVIII ст. ще побутує і як назва послідовника релігійного вчення.

Як показало наше дослідження, у староукраїнській мові XVI–XVIII ст. паралельно зі словом *ученик* функціонував словотворчий варіант – *учень*. І. І. Ковалик, наприклад, вважає, що словотворчий тип з ненаголошеним суфіксом *-ень* є відносно характерним явищем східнослов'янського словотвору і майже не виходить поза межі східнослов'янської мовної території [4, с. 11]. За даними «Етимологічного словника білоруської мови», іменник *учень* походить від праслов'янського **ицьнѣ*, утвореного за типом *в'язень* (*ЕСБМ* II, с. 240). Білоруські лінгвісти зазначили, що слово *учень* наявне у рукописній повісті про трьох королів-волхвів, яка датується кінцем XV ст. [3, с. 224]. У наведеному контексті *учнями* названо апостолів, перед якими преобразився Ісус Христос.

Українські пам'ятки писемності досліджуваного періоду засвідчують функціонування лексеми *учень* у тих же значеннях, що й слово *ученик*. У творах різних жанрів (конфесійних, полемічних тощо) так названо послідовників християнського вчення; причому в одному і тому ж тексті обидві лексеми можуть вживатися одночасно. Наприклад: *А Сѣнитель нашъ выправуючи на проповѣдь Ев(г)еліи стой Учневь своих... Священныя своя ученики...* (1646, Київ, *Мог. Треб.*, Передм., с. 3). Обидва варіанти засвідчуються у Крехівському Апостолі [5, с. 138], Пересопницькому Євангелії (*ПЄ*, с. 17). Це слово представлено в ілюстративному матеріалі граматики І. Ужєвича: *учень Discipulus* (1645, *Уж.*, с. 19).

Пам'ятки кінця XVI ст. фіксують побутування іменника *учень* у спеціальному педагогічному значенні. У статуті братської школи слово *учень* вживається на позначення особи, що здобуває освіту в навчальному закладі: *Отколя и мистрови великая потѣха, гди видить учня не подлѣйшого* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, с. 39); *Иж наши учневе наук и цноти, а не чого ишого учитися мають... Набожнѣйшим з наших учнів радим, аби ... сповѣдь отпоровали* (1624, Луцьк, *Поряд. шк.*, с. 40). Вище ми наводили фрагменти з цих же пам'яток, які ілюстрували функціонування у цьому ж значенні слова *ученик*. Отже, словотвірні варіанти *учень* і *ученик* одночасно використовувалися у староукраїнській мові XVI–XVII ст. на позначення школярів.

Крім статутів братських шкіл, лексема *учень* як спеціальна назва особи, яка навчається в навчальному закладі, задокументована іншими джерелами: *Абы по школахъ всть дидаскалове яко найпилнѣй своихъ оучневѣ заправовали* (1645, Київ, *Собр.*, с. 3зв.).

Слова *учень* і *ученик* ще довго співіснували і в новій українській мові, що засвідчено лексикографічними працями та творами українських письменників. Наприклад, І. Франко у поезіях використовує обидва варіанти: *учень, ученик* (*ЛПФ*, с. 246). П. Білецький-Носенко реєструє тільки слово *учень*, додаючи, що і в польській мові є ця лексема (*Біл.-Нос.*, с. 369). У словниках Є. Желехівського та Б. Грінченка зареєстровані обидва слова й *учень*, і *ученик* (*Желех.*, II, с. 1023; *Грінч.*, IV, с. 369). В офіційних документах Київської академії за XVIII ст. назва *учень* не вживається, є тільки *ученик*.

Незважаючи на малопродуктивність суфікса *-ень* в українській мові, саме цей словотвірний варіант закріпився в сучасному літературному мовленні. Хоча в першій третині XX ст. до реєстру словника педагогічних термінів було внесено обидва слова й *учень*, і *ученик* (*Горецьк.*, с. 98).

У пам'ятках писемності на позначення учня засвідчено субстантив *учащийся*: *Не бо аз хулю грамотичное учение и ключ к познанию складов и речей. Не о срамотѣ учащихся аз глаголю* (*Виш. До Домн.*, с. 152); *Учащий же ся... юный согръшають... аще учителем своим непокоривы* (1669, Київ, *Гізель, Миръ...*, с. *ѣks*), *...къ вамъ оучителе(м)... до вѣдомости оучащи(х)ся подане* (*См. Грам.*, передм. с. 3зв.). Однак ця назва уживається рідше, ніж іменники *учень* і *ученик*.

Отже, у староукраїнській мові на позначення осіб, що здобували освіту у навчальному закладі, функціонували однокореневі лексеми слов'янського походження, утворені від дієслова *учити* за допомогою різних формантів, – *ученик* і *учень*, та субстантивованій дієприкметник *учащийся*.

Слово *ученик*, яке вважається книжним, задокументоване в найдавніших пам'ятках у значенні «послідовник релігійного вчення». У досліджуваній період за ним, крім успадкованого, закріплюється спеціальне педагогічне значення, яке поступово стає визначальним у семантичній структурі. У сучасній українській мові варіант *ученик* кваліфікується як застарілий (*СУМ X*, с. 5), як нормативний він зберігся в російській мові (*ССРЛЯ 6*, с. 1147). Слово *учень* уживається в писемних джерелах з XVI ст. і в значенні «послідовник вчення», і в значенні «школяр». Ця лексема наявна у сучасній українській літературній мові та з закономірними фонетичними змінами побутує в білоруській мові (граф. *вучань*) (*ТСБМ 1*, с. 515).

У досліджуваній період лексема *ученик* стала ключовою для творення складних найменувань учнів, мотивованих тогочасними назвами класів. Функціонування складених назв засвідчують документи Київської академії: *Вѣдение учеников встьх в Академии Киевской обрѣтающихся в 1737 г.:*

1. *Ученики священной Богослови...*
2. *Ученики философии...*
3. *Ученики риторики...*
4. *Ученики поэтики...*
5. *Ученики синтаксыми...*
6. *Ученики грамматики...*
7. *Ученики инфимы... (А. і д., I/2, с. 38–58).*

Ця аналітична структура могла бути і трислівною: третім компонентом було слово *школа*, вжите у значенні «клас»: *Всех учеников школы Теологии; учеников школы философии; учеников школы поэтики; учеников школы синтаксими; учеников школы грамматики; учеников школы инфимы* (*А. і д., I/1, с. 61–81*).

Складені найменування, мотивовані назвою класу, співвідносяться з однослівними назвами: *ученик* (школи) *інфіми* – *інфіміст*; *ученик* (школи) *грамматики* – *грамматик*;

ученик (школи) синтаксими – синтаксик; ученик (школи) риторики – ритор; ученик (школи) поетики – поетик; ученик (школи) філософії – філософ; ученик (школи) богослов'я – богослов. Їхнє функціонування засвідчують документи Київської академії: *Реестр учителей и учеников въ collegіум Братскомъ поданный: ... реторе, поэти, синтактики, грамматики, инфемисты (А. і д., I/2, с. 6–15); И всѣх показанных риторовъ...; і всѣх показанных поэтиков .., синтаксиковъ .., грамматиковъ .., инфѣмѣстовъ .., аналогистовъ (фаристовъ) (А. і д., I/2, с. 38–59).*

Отже, номінації учнів, що мотивувалися назвами класів, утворювалися за такими моделями: однослівна назва – *ритор*; ученик + назва школи (класу) – *ученик риторики*; ученик школи + назва школи (класу); *ученик школи риторики*.

Однослівні найменування учнів, утворені від основ на позначення класу, відомі в новій українській мові. Наприклад, Т. Шевченко вживає у творах лексему *богослов* у значенні «вихованець класу богослов'я» (*СМШ*, I, с. 37). Більшість із назв зареєстровано у словнику Б. Грінченка: *богослов* «учень останнього класу духовної семінарії» (I, с. 80); *граматик* «ученик третього з семи класів» (I, с. 321); *інфіміст* «учень інфіми» (2 кл.) (II, с. 199); *ретор* «учень класу риторики», *реторва* «учні класу риторики» (IV, с. 13); *філософ* «учень передостаннього класу» (IV, с. 377). У сучасній українській мові такі номінативні одиниці не функціонують, бо сучасна система освіти відрізняється своїм змістом і відповідно не має цих найменувань класів.

Давні назви учнів широко представлені у художніх творах. Розповіддю про київських школярів починається повість Миколи Гоголя «Вій»: *Как только ударял в Киеве поутру довольно звонкий семинарский колокол, висевший у ворот Братского монастыря, то уже со всего города спешили толпами школьники и бурсаки. Грамматики, риторы, философы и богословы, с тетрадами под мышкой, брели в класс.* Лексику давнього шкільництва, включаючи і назви учнів, уживає А. Свидницький у повісті «Люборацькі»: *По семинаріяхъ всього три кляси: низший реторика, вищий – богословія, а середній – філософія. Що в училищах четвертий кляс, те-ж в семинаріяхъ богословія: і старші з богословії, и усе; філософія по середині: богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те-ж саме тут, що там первий кляс тощо.*

Отже, у мікросистемі найменувань учнів у староукраїнській мові уживалися загальні назви *учень*, *ученик*, *учащийся* і назви учнів, мотивовані назвами тогочасних класів. До сучасного періоду в літературній мові продовжує вживатися назва *учень*, інші лексеми перебувають на периферії лексичної системи.

Список скорочень джерел

А. і д. – Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904–1908.

Біл.-Нос – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

Виш. До Домн. – Честное и благоговѣйной старицы Домникии Иоанн странник о господѣ радоватися желает и спасения прагнет. – Унівський монастир, 1605 // Вишенський Иван. Сочинения / подг. текста и комент. И. Е. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 161–170.

Гізель, Мирь – Гізель І. Мирь съ Ёгомъ ѿлвѣку или Показніе ѿтое, примирляющее Ёгови ѿлвѣка... – Київ, 1669.

Горецьк. – Горецький Н. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування (проект). – К. : Держ. вид. України, 1928. – 101 с.

Грінч. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I–II.

- ЛМ – Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1728). Фотопередрук Олексі Горбача. – Рим, 1991. – Т. 1–2.
- ЛС – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1973. – 541 с.
- ЛПФ – Лексика поетичних творів Івана Франка / упор. І. І. Ковалик, І. І. Ощипко, Л. М. Полюга. – Львів : ЛДУ, 1990. – 264 с.
- Мог. Треб. – Могила П. EVXОЛОГІWНН албо молитвословъ или Требникъ. – Київ, 1646.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. – К. : Друкарня НБУ ім. В. І. Вернадського, 2001.
- Поряд. шк. (Луцьк) – Порядок школьний. – Луцьк, 1624 // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 44–45.
- Поряд. шк. (Львів) – Порядок школьний. – Львів, 1586 // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 38–42.
- См. Грам. – Грамматіки славенскіа правільное свнтаѣма. Потшаніємъ Многогрѣшного Мніха Мелетіа Смотрицкаго. – Ев'е, 1619 // Смотрицький Мелетій. Граматика / підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979.
- СМШ – Словник мови Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1–2.
- Собр. – Събраніє короткой Науки о артикулах вѣры ... вѣдлугъ вызнанъ и науки цѣркви для цвѣченъ и науки всѣмъ в Школахъ са цвѣчачимъ хрістіанскимъ дѣтемъ. – К., 1645.
- ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка. – М. – Л., 1948–1965. – Т. 1–17.
- СУМ – Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Тимч. – Історичний словник українського языка / за ред. Є.Тимченка. – Х. – К. : ВУАН, 1930–1932. – Т. 1. – Вип. 1–2. – 947 с.
- ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.
- Уж – Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970 (арраський список).

Список використаної літератури

1. Васильев, А. Д. Историко-культурный аспект динамики слова / А. Д. Васильев. – Красноярск : Изд-во КГПИ, 1994. – 196 с.
2. Васильев, А. Д. Историко-культурный аспект динамики личных реляционных существительных : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. Д. Васильев. – СПб., 1996. – 30 с.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / О. Я. Баханькоў, А. І. Жураўскі, М. Р. Суднік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 340 с.
4. Огієнко, І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560 р. / І. Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальня, 1930. – 520+192 с.

УДК 811.161.342.070.431

А. М. Ермакова

ДИСКУРС НАВІН: УЗРОЇНІ АНАЛІЗУ

У артыкуле разглядаюцца ўзроўні аналізу тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі. Сучасныя падыходы да тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі патрабуюць разумення тэкстаў як своеасаблівага тыпу дыскурсу. Найбольшую цікавасць уяўляе аналіз тэкстаў масавай інфармацыі з пазіцыі дынамічнай прыроды іх вытворчасці, разумення і дзеяння, што рэалізуецца з іх дапамогай. Публіцыстычны тэкст як своеасаблівы тып сацыяльнага дыскурсу з'яўляецца складаным адзінствам моўнай формы, значэння, што закладзена ў гэтую форму, і дзеяння, якое можна выклікаць з дапамогай гэтага тэксту.